

הכנס המדעי ה-14
מחקר, עיון ויצירה באורנים – תשע"ג

שפה, לשון וספרות

יו"ר: ד"ר יעל פויס

חילופי קוד (CS - Code-Switching) (ערבית-עברית) בלשונם של דוברי ערבית**משכילים דו-לשוניים מצפון הארץ: ההיבט הלשוני-מבני****Arabic-Hebrew code-switching in the colloquial speech of educated****Northern Israeli Arabs: The structural-linguistic aspect**

הרצאה זו תתמקד בחילופי קוד (CS) בלשונם של דוברי ערבית ילידיים בישראל (דבע"י) תוך בחינת דרכי תצורתו בקרב צעירים דוברי ערבית משכילים מצפון הארץ. המחקר מציג סוגים שונים של CS בהתאם לתאוריות שהופיעו בספרות המחקר, מנתח מבנים של CS בתוך מבע, ועומד על ההבדלים ב-CS בקרב בני ארבע קבוצות בראיונות ובשיחות טבעיות. לצורך המחקר הוקלטו שיחות טבעיות וראיונות עם דוברים מעדות שונות: מוסלמים (עירוניים וכפריים), נוצרים (עירוניים וכפריים), בדואים ודרוזים. במחקר השתתפו 90 דוברים צעירים משכילים, 74 נשים ו-16 גברים. הקורפוס הכיל 23 שיחות מוקלטות ו-21 ראיונות שדנו בנושאי חינוך, תרבות וחברה. הנתונים תועתקו בתעתיק פונטי ונתחו ניתוח סטטיסטי וניתוח פרשני-איכותני.

על-פי ממצאי העבודה, מהווה ה-CS 7% בממוצע בדיבור היומיומי של דבע"י. שיעורי הופעת ה-CS הם כדלהלן: דרוזים (14%); בדואים (7%); נוצרים כפריים (7%); מוסלמים עירוניים (6%); נוצרים עירוניים (4%); מוסלמים כפריים (4%). כן נמצאו הבדלים באחוזי ה-CS בין השיחות והראיונות. בנוסף לניתוח הכמותי של ה-CS הכללי של העדות השונות, נעשה גם ניתוח כמותי ואיכותני של חלקי הדיבור השונים, מילות התוכן ומילות המבנה. גם בתחום זה קיים שוני בין העדות, ואף באותה עדה בין השיחות והראיונות. מהנתונים עולה, כי ה-CS הרב ביותר הוא בקטגוריית השם, ולאחריה מופיעה קטגוריית הפועל (למעשה, הקטגוריה השנייה בגודלה היא קטגוריית סמני השיח).

שימוש בסמני שיח רבים, שימוש בצירופים בעברית, בפסוקיות שלמות ובמשפטים מהמשלבים השונים, וכן תרגומי שאילה, שבהם רק חלק מהצירוף העברי מופיע בתרגום לערבית – כל אלה מצביעים על רמת השליטה בעברית של דבע"י, ועל השפעת העברית עליהם. רוב התופעות נמצאו בעיקר בקרב דרוזים ובדואים, וחלקן גם בקרב נוצרים כפריים ומוסלמים עירוניים. בקרב דבע"י צעירים משכילים, מתקיים מגע בין-אישי ובין-תרבותי יומיומי עם דוברי עברית. צעירים אלה הנחשפים לעברית עוד טרם הגיעם ללימודים גבוהים, יגלו כשירות לשונית טובה יותר. המסקנה העולה היא שכולל שהמגע הבין-תרבותי רב יותר, כך השליטה בעברית תהיה טובה יותר. יש לציין, כי מידת השימוש ב-CS ואיכות ה-CS הם לא רק תלויי דובר, אלא גם תלויי נושא השיח-דבע"י, ובמיוחד המשכילים, הם למעשה תלת-לשוניים (או רב-לשוניים). אי לכך נמצאו בעבודה זו CS מעברית, מערבית ספרותית ומאנגלית.

תרומתה של עבודה זו הינה בניתוח הכמותי של ה-CS תוך השוואה בין העדות השונות, בין שתי הסוגות בעדות אלה, ובניהן בכל אחת מהעדות בנפרד. כמו כן, הניתוח כולל שילוב של היבטים לשוניים-מבניים עם היבטים סוציולוגיים ופסיכולינגוויסטיים.

*ההרצאה מתבססת על מחקר שנערך לשם קבלת תואר דוקטור.

מילות מפתח: חילופי קוד (בעבודה מופיע שימוש ב-CS, דבע"י - דוברי ערבית ילידיים בישראל, ע"ס - ערבית ספרותית/סטנדרטית, שיחות טבעיות, ראיונות, מילות תוכן ומילות מבנה

הספרות שלי – הספרות של אויבי

My literature - My enemy's literature

ספרות האויב הוא דוגמה פרטית מורכבת לספרותו של 'האחר', שכן היא ספרותו של מי שמוכחש, מי שנערך נגדו מסע דה-לגיטימציה במערכות פורמליות של החברה. ניסיון להתמודד אתה בהקשר חינוכי עלול להידחות או להתקבל בחשדנות בשל אמונותיהם ותפיסותיהם של הקוראים ופירותיו של הניסיון עשויים לאכזב בשל סיבות מגוונות (פויס, 2012; Hurlbert 2003). ספרות פלסטינית נתפסת על-ידי חלק ניכר מהרוב היהודי במדינה כספרותו של האויב, ובמציאות הישראלית ממעטים לתרגם ספרות פלסטינית לעברית ועוד יותר ממעיטים ללמדה במערכת החינוך.

במסגרת התכנית להוראה רב-תחומית (תואר שני - M.Ed.) במכללת אורנים, לומדים ספרות ערבים ויהודים בקבוצות משותפות. הקריאה והלימוד נעשים בשפה העברית, שפת הרוב.

המחקר שיוצג להלן הוא חקר מקרה המתרכז בקבוצת לימוד אחת, ומטרתו ללמוד על דרכי התגובה של הסטודנטים לספרות פלסטינית, ספרות ה'אחר', שנציגו שותפים לתהליך הלמידה. הקבוצה למדה יצירה של סופרת ירדנית-אמריקאית, לילא חלבי, וכתרתה **ממערב לירדן** (2008). היצירה מספרת את סיפורה של משפחה פלסטינית ונמסרת בגוף ראשון מפי ארבע בנות-דוד באותה משפחה. היצירה נכתבה בשפה האנגלית ותורגמה לעברית. בקבוצה למדו 13 סטודנטים יהודים, גבר אחד והשאר נשים, מהן שלוש סטודנטיות ערביות. יחסי רוב ומיעוט היו ברורים מאוד בקבוצה. היצירה שנקראה ונלמדה השמיעה את קולה של קבוצת המיעוט דווקא. שיעורי הקורס הוקלטו, ומשתתפי הקורס נדרשו לכתוב יומן המתעד את תחושותיהם ומחשבותיהם תוך כדי קריאה. הן היומנים והן העבודות נאספו כנתוני המחקר, ברשותם של הסטודנטים. במקביל לאיסוף החומרים, תועדו חוויותיה של המרצה ומחשבותיה בעקבות כל שיעור ושיעור. בנוסף לכך רואיינו שלוש ממשותפות הקורס, ערבייה אחת ושתי יהודיות.

ניתוח של התבטאויות הסטודנטים מלמד על מספר תופעות: (א) יחס שונה ללימוד הרומן: יומניהן של הסטודנטיות הערביות חשפו שמחה על לימוד ספרות 'שלהן'. רק יהודים מעטים התייחסו לעצם בחירת הטקסט, וההתייחסויות המעטות היו של תמיחה או ביקורת; (ב) רגשות סוערים וסותרים בעקבות חילופי דברים בצומתי מחלוקת בין היהודים לפלסטינים: למשל בעקבות דיון סוער אם המילה המתאימה לתיאור המציאות הישראלית בשטחי יהודה ושומרון היא כיבוש, מילה בה השתמשה אחת מן הדמויות בספרה של לילא חלבי. היומנים חשפו דברים שלא הושמעו בקול בקבוצה המעורבת; (ג) מתחים בקרב הקוראים היהודים, בינם לבין עצמם: קושי של קבוצה מבין הקוראים היהודים להאזין ולהבין את קולו של הפלסטיני ללא 'השבת מלחמה', נטייה שהתבטאה בניסיון מתמיד למצוא את חוסר הדיוק ההיסטורי של הדוברות ברומן, לעומת היענות של קבוצה אחרת להאזין לקול זה, לעתים תוך תחושת תסכול.

ניתוח תמלילי הקורס ויומן המרצה חושפים את סימני השאלה שליוו את ההוראה מרגע בחירת היצירה ולאורך הקורס כולו בשל שיקולי דעת פדגוגיים שנדרשו כדי להתמודד עם מתחים שונים שעולים בעת הוראת יצירת ספרות שנתפסת כ'ספרות האויב'.

יש במחקר זה ללמדנו על הלבטים בשאלת הוראתם של טקסטים העוסקים בקונפליקט היהודי-ערבי בקבוצות הלימוד המעורבות בתכניות התואר השני, ועל הוראת ספרות שמייצגת אחד מן הקולות בסכסוך העיקש והמתמשך.

מילות מפתח: הוראת ספרות, ספרות אויב, שיקולי דעת בהוראה, 'אחר'

בין אחידות לנאמנות - הסגלה צורנית של מילים שאולות בערבית

Between uniformity and faithfulness:

Morphological adaptation of borrowed words in Arabic

המחקר בוחן את דרכי ההסגלה הצורנית של שמות עצם שאולים בערבית מדוברת בתצורת הרבים. מילים שאולות נוטות לעבור מידה מסוימת של הסגלה צורנית, דהיינו התאמה לדרכי התצורה של שפת היעד. קיימות שתי דרכים לתצורת שמות ברבים בערבית. (1) הריבוי השלם מבוסס על הוספת מוספית. קיימות שתי סופיות רבים. הסופית -ינ משמשת לשמות בזכר והיא מוגבלת בתפוצתה, שכן היא מתווספת לשמות בעלי מבנים ספציפיים המציינים בני אדם, למשל מעללמ-מעללמינ 'מורה'. הסופית -את משמשת לתצורת שמות בנקבה, למשל, מעללמה- מעללמאת 'מוקה' ולתצורת שמות (זכר ונקבה), שאינם מציינים בני אדם, למשל, מטאר-מטאראת 'שדה תעופה'; (2) הריבוי השבור מבוסס על שינויים פנימיים במבנה השם ביחיד, תוך התאמתו למשקל כלשהו, למשל מכתב-מכתב 'משרד'. הבחירה במשקל זה או אחר מבוססת על שיקולים סמנטיים וצורניים (McCarthy & Prince, 1990) אולם קיימת בה גם מידה של שרירותיות.

המחקר בוחן את דרכי הריבוי של מילים שאולות בערבית. המחקר מבוסס על איסוף דוגמאות והפקות ספונטניות של דוברי הדיאלקט הפלסטיני או הירדני וכן על דוגמאות המתועדות בספרות (למשל, Badarneh, 2007). עיון בנתונים מראה כי קיים מתח בין שני אילוצים - אחידות המערכת או נאמנות לתכונות של הבסיס בצורת היחיד.

הסופית -ינ כמעט אינה בשימוש בשמות שאולים. הסופית -את היא הנפוצה ביותר, למשל באצ-באצאת 'אוטובוס', תלפונ-תלפונאת 'טלפון'. עם זאת, קיים מספר לא מבוטל של דוגמאות, שבהן משתמשים הדוברים בריבוי שבור. המילה הזרה נשאלת כפי שהיא, אולם בצורת הריבוי היא עוברת שינויים פנימיים על מנת להתאימה לאחד ממשקלי הריבוי, למשל פילמ-אפלאמ 'סרט', פלתר-פלאתר 'פילטר'. הבחירה בריבוי השבור אינה תמיד מקרית אלא מוכתבת הן על-ידי שיקולים צורניים והן על-ידי שיקולים סמנטיים-תחביריים.

מבחינה צורנית, שמות בעלי ארבעה (ולעתים גם שלושה) עיצורים, נוטים לקבל צורת ריבוי במשקלים קבועים בשל התאמתם למשקלים אלה. משקל בעל הטעמה בהברה לפני האחרונה (מלעיל), משמש לשמות שאולים בעלי התאמה מלעילית גם כן, למשל בנשר-בנאשר 'פנצ'ר'. לעומת זאת, כאשר הטעמה בשם השאול בסוף המילה (מלרע), נבחר משקל עם הטעמה מלרעית גם כן, למשל, מלינ-מלאינ 'מליון'. בנוסף לכך, שמות שאולים בזכר המציינים בני אדם, מקבלים לרוב ריבוי שבור, למשל קבטנ-קבאתנ 'קפטיין', דוכתור-דכאתרה 'דוקטור'. הסיבה לכך הינה הפוריות הנמוכה של הסופית -ינ וחוסר היכולת להוסיפה לשמות שאולים. כיוון שהסופית -את אינה מציינת זכר, לא נותר אלא להשתמש במשקלי הריבוי השבור המציינים בני אדם.

בחינה של מקרים אלה פותחת אשנב לתצורת מילים בזמן אמת, דבר המאפשר לעמוד על טיבו של מנגנון תצורת המילים בבסיס הידע הלשוני.

מילות מפתח: ערבית, דרכי ריבוי, מוספיות, השפעה זרה, מילים שאולות, ריבוי שבור

"חרה אפו" – חזרה לחידה ישנה

The anger of the nose: An old riddle revisited

העברית המקראית מתארת כעס, ובפרט כעס אלוהי, בצירופים 'חר"ה+אף' ו'חרון אף'. מבחינה רעיונית לא קושרים רוב החוקרים בין צירופים אלה לבין מערכת הפולחן המתוארת במקרא. עם זאת, חלק מרכזי במערכת הפולחן המקראי היא העלאת קורבנות, המתוארים כ"ריח ניחוח". סירוב להריח את הקורבן מבטא יותר מכל את סירובו של האל לקבלו (ראו ויק' כו 31 ; עמוס ה 21).

במחקר זה אציג כיצד בחינה של המשמעות המילולית-פיזיולוגית של הצירופים 'חר"ה+אף' ו'חרון אף' תורמת להבנה רחבה יותר של מערכת הפולחן המקראית. מרבית החוקרים וכלל המילונים המתמודדים עם הצירופים הללו מפרשים אותם כביטויים של חוס וּבְעָרָה המורגשים בפנים. עם זאת, מבחינה אטימולוגית, המשמעות היא 'חר"ה' – 'כיווץ'. דווקא משמעות זאת חיונית להבנת משמעות הכעס האלוהי במקרא. אף, כמו איברים אחרים (עין, אוזן, פה, יד) איננו מתפקד בעת סגירתו. כאשר אלוהים סוגר את איבריו, הוא מביע ריחוק מכוון מבני ישראל. אפו המכווץ של האל, אם כך, הוא ביטוי מנוגד לאפו הפתוח, שבו זורם האוויר בקלות ('ארך אפיים'). בעת כעסו של האל, הוא סוגר את אפו ומסרב להריח את הקורבנות ולקבלם, וכאשר הוא ניחם – אפו נפתח ונשימתו מתארכת, וריח הניחוח מתקבל בברכה.